

FRA 1864 TIL VÆLGERFORENINGENS DANNELSE

DET POLITISKE SAMARBEJDE OG DETS FORMER

AF

HANS LUND

CAND. MAG., HØJSKOLEFORSTANDER, RØDDING.

★

Det politiske Samarbejde, der før Vælgerforeningens Dage har været mellem de ledende Kredse i Sønderjylland, er almindeligvis bleven opfattet som værende af ret tilfældig Art, skabt af Øjeblikkets Behov og ophørende, når dette var sket Fyldest. Det er nærværende Afhandlings Opgave på Grundlag af Materiale, der i de senere År er åbnet Adgang til i private Brevsamlinger, at belyse dette Forhold nærmere ved at undersøge, hvilke Planer og Overvejelser der til de skiftende Tider har været fremme om at give Samarbejdet fastere Former, og hvad der faktisk blev nået med Hensyn til en ordnet Samvirken mellem de ledende Mænd. Fra første Færd har Tanken om Organisationsdannelse sysselsat Sindene, og der har stadig været dem, der har kunnet se, hvilken Styrkelse af det danske Forsvar der kunde vindes herigennem. Selv om man ikke når ret meget videre end til Tilløbene, vil det dog kunne have Interesse til Tidens Belysning at følge denne Sags Udvikling gennem Aarene.

Første Gang, Tanken om at samle den danske Befolkning i Slesvig i en politisk Organisation fremsættes efter 1864, er i Efteråret 1866. På det Tidspunkt søgte den tyske Agitation at vinde Folkestemningen *mod* § 5 ved at fremstille Sagen således, at det, Afstemningen skulde dreje sig om, var, om Slesvig skulde deles eller ej¹. D. 14. Okt. mødtes en Kreds af Tyskere i Rødekro og vedtog Oprettelsen af en Forening *mod* Slesvigs Deling, hvis Bestyrelse og Ledelse skulde have hjemme i Haderslev². Meddelelsen herom kunde måske nok være egnet til at fremkalde Uro. Før 1864 havde Tanken om Slesvigs Deling mødt stærk Afvis-

¹ Jfr. Brev fra Fr. Fischer til L. N. Elberg. omkr. 1/10 66 — Rigsarkivet. ² Fædrelandet 22/10 1866.

ning i Sønderjylland, og det kunde endnu ikke erkendes, hvor dybt Begivenhederne i 1864 og i Månederne efter Fredsslutningen i så Henseende havde ændret Befolkningens Tankegang. Man kunde derfor nok fra dansk Side få Følelsen af, at den tyske Aktion var sat ind på et farligt Sted, og at der måtte foretages noget derimod. Dertil kom, at der som Modvægt mod de tyske Adresser og Deputationer trængtes til danske Livsytringer, så ikke Tyskerne alene overfor Omverdenen kom til at tale på Slesvig Vegne. Dette er Baggrunden for følgende.

D. ²⁰/₁₀ 1866 skrev Orla Lehmann nedenstående Brev til Pastor Mørk Hansen (1850—64 Præst i Felsted ved Abenrå og tidligere Medlem af de slesvigske Stænder), der nu i 1866 var kaldet til Sognepræst i Vonsild, og som herfra let vilde kunne pleje gamle Forbindelser med den sønderjyske Befolkning. Brevet¹ lyder således:

„Gode Ven! Vil De ikke tage det Spørgsmål under Overvejelse, om det ikke måtte være rigtigt, om de danske Slesvigere stiftede en Forening, der med alle lovlige Midler vilde virke for Gjennemførelsen af Fredstractaten, som med denne ene Forandring ordret fulgte den tyske Forening for at forhindre Gjennemførelsen, således at Love, Bestyrelse, Virksomhed osv. osv. — lige indtil dens Grundlæggelse i røde Kro og dens Bestyrelse i Haderslev — blev en ligefrem Kopi af hiin, altid følgende bagefter, men altid lige i Hælene . . .“

Som man ser, nævner Orla Lehmann som Foreningens to Opgaver: Arbejdet for Slesvigs Deling og ingen tyske Demonstrationer uden tilsvarende danske.

Mørk Hansen svarede straks tilbage, at han efter at have overvejet Sagen med en pålidelig Ven fandt, at Ideen burde udføres, forudsat at Lederne i Haderslev gav deres Tilslutning. Men da Sagen kom til deres Afgørelse, afviste de nærmest Tanken. Herom berettede Mørk Hansen i et nyt Brev efter at have haft en Sammenkomst med et Par af Haderslev-Førerne²: de ventede Afstemningen inden Nyttår og kunde godt se, at en Forening kunde være til Nytte, — den vilde let komme til at omfatte de samme 16000 Mand, der nu havde underskrevet „de 47“s Adresse — „men de ansee det for tvivlsomt, om en sådan Demonstration var hensigtsmæssig, da den nærmest kun kunde godtgjøre Nordslesvigernes Længsel efter at komme tilbage til Danmark, medens det, som nu er Hovedsagen, er, at Preussens Regjering vitterlig udfører Art. V, og dertil vilde en sådan Demonstration ikke hjælpe. Snarere var det næsten godt, om Preussen på en vis Måde kunde dysses lidt i Ro og blive lidt mindre bekymret for Udfaldet af Af-

¹ Det findes i Pastor M. H.'s efterladte Papirer hos Skovrider Mørk-Hansen, Ravnholt, Fyn.

² Mørk Hansens Breve ²²/₁₀ og ²⁸/₁₀ 1866 til Orla Lehmann findes i Dansk Folkeforenings Arkiv — Rigsarkivet.

stemningen. — Jeg indvendte herimod, at Preussen jo godt veed, hvad Nord-slesvigerne ville, men at Foreningen nærmest skulde tjene til at vise Stemningen ligeoverfor de andre Magter, som skulle virke for Fredstraktatens Opfyldelse. Desuden vilde jo en sådan Forening hjælpe til at binde Deltagerne og således gjøre Afstemningens Udfald så meget desto sikrere.“

De lovede at overveje Sagen yderligere, men om disse Overvejelser kan der intet oplyses. I Datidens Breve har jeg ikke set nogetsomhelst, der kunde tyde på, at der var arbejdet videre med Tanken.

Det vilde forøvrigt ikke have været uden Betydning, om man kunde være gået ind i det begivenhedsrige År 1867 med et vel tilrettelagt Samarbejde indenfor den danske Lejr. Nu måtte man i det væsentlige lade alt bero af, at de lokale Ledere hver på sin Egn gjorde deres Pligt. Der var Egne, hvor man stod vel rustet for det Tilfælde, at den bebudede Afstemning skulde komme, og Forbedelserne gik på sine Steder nogen Tid tilbage. Således havde man i Haderslev-Eggen alt rede til en Afstemning allerede før Meddelelsen om Præliminærfreden i Nikolsburg var nået hertil; man havde strax, da Krigen mellem Østrig og Preussen brød ud, en Følelse af, at nu var store Forandringer forestående, og allerede da knyttedes Tanken herom til Tanken om en Afstemning. Prof. I. N. Madvig gæstede i sin Sommerferie sin Broder, Fysikus Madvig i Haderslev, og herfra skrev han $\frac{1}{8}$ 66 (før Nikolsburg-Bestemmelserne er bekendt) til A. F. Krieger¹: „Man er så forberedt herpå (∴ på Afstemningen), at man sognevis har optaget Lister over hver Gårdmand og Husmand efter hans politiske Sindelag, og her spørges ved politisk Sindelag kun om dansk eller tysk, det sidste i de to Nuancer. Man tror at have sikret sig Midler til i det ringeste i Haderslev at hjælpe de Småborgere, mod hvem fra tysk Side Opsigelse af Prioriteterne kunde bruges som Skræmmemiddel, og anseer sig overhovedet for aldeles sikker i sin Sag lige til Flensborg.“

Man synes i Haderslev ikke alene at have haft Orden i sine egne Sager, men også at have rakt en hjælpende Hånd til andre Egne, hvor Stillingen ikke var så god. Således fortæller Mørk-Hansen i Okt. til Orla Lehmann, at der „i Mellemslesvig, hvorved jeg nærmest tænker mig Egnen syd for Åbenrå“, ingen rigtig Organisation findes, „skjønt det ikke mangler på brave Mænd“. „Derfor er det af så stor Betydning, at man fra Haderslev personligt besøger dem og holder dem i Ånde. Hertil anvendes navnlig Consul Amorsen i Haderslev.“² — Også fra andre Egne — f. Ex fra Vestereggen — klages der over Sløjhed og Træghed som Følge af Mangel på et bevidst ledet Arbejde³.

¹ Brevet i Kriegers Arkiv, Rigsarkivet. ² Brev $\frac{22}{10}$ 66. ³ Brev fra J. B. Eliassen, Bruns-gård til H. R. Hiort-Lorenzen $\frac{30}{11}$ 66 Kgl. Bibl.

Afstemningen kom ikke, men i Stedet fik man Valget til det nordtyske Forbunds grundlovgivende Rigsdag d. $12/2$ 1867, der af mange opfattedes som den egentlige Afstemning. Det smukke Resultat, Valget gav for Danskheden, var ikke nået uden bevidst Arbejde. I Byerne har der været lokale Valgorganisationer. H. R. Hiort-Lorenzen fortæller i sine Erindringer¹, at der i Haderslev var en fortrinlig Valgorganisation. „Hele Byen var inddelt i en Mængde små Distrikter, der hver havde to „Indpiskere“ — således kaldte vi dem for Spøg — som skulde føre Control med, at ingen danske Vælgere udeblev.“ — Om Arbejdet i Flensborg fortæller en Lærer i Brev til Pastor Græe²; han er, så snart Skolearbejdet er forbi, optaget af at „opmuntre, hverve til Afstemning“; som i Haderslev er Byen inddelt i små Distrikter med hver sin Formand, der skal sørge for, at hver Dansk får sin Stemmeseddel og møder d. $12/2$. — „hele Byen er undermineret“. — Valgarbejdet på Landet lader sig desværre ikke følge i Enkeltheder. På udsatte Steder har man sørget for, at der var Mænd til at udføre det agitatoriske Arbejde. Den senere Redaktør Johs. Moldt ledede således Valgagitationen i Mellemslesvig og havde i nogle Uger sit Hovedkontor på Humlekærren i Tønder³.

Men meget beroede på de lokale Lederes Energi og Omtanke, og man oplevede her sine Skuffelser. Når Løgumkloster og Ravsted mødte med tyske Flertal, skyldtes det svigtende Organisation af Arbejdet fra dansk Side. — Da man i Sommeren 1867 stod overfor Valget til det nordtyske Forbunds første ordinære Rigsdag, var man i ledende danske Kredse betænkelig ved Valgdeltagelsen på Grund af de store Udvandringer, der siden Februarvalget var sket som Følge af Kontrolforsamlingerne. Men når ved det afgørende Møde d. $9/8$ 67 i Haderslev, hvor 100 danske Mænd fra alle Nordslesvigs Egne var mødt, Tilhængerne af Valgdeltagelse sejrede, var det bl. a. under Henvisning til „den fuldstændigere Organisation, vi agtede at indføre ved dette Valg“, der ved sit Arbejde skulde opveje Nedgangen. Man har da ved Valget $31/8$ 67, hvor Stemmenedgangen ganske vist ikke blev undgået, men hvor *alle* Sogne nordfor „Afstemningsgrænsen af 1867“ mødte med dansk Flertal, øjensynlig haft et organiseret Samarbejde over hele Landsdelen⁴.

Man kunde heraf have draget en gavnlig Lære m. H. t. Fremtiden, men det skete ikke. Man byggede ikke i de følgende År videre på det, der her var begyndt.

¹ S. 67 f. ² Brev $5/2$ 67 i Regensburgs Arkiv. R. A. ³ H. P. Hanssen i „Håbets Mænd“ S. 150. ⁴ Apotheker Worsåe: Mit Livs og min Tids Historie med særlig Hensyn til Forholdene i Nordslesvig og specielt i Aabenraa 1864—71. — S. 484. Dette Håndskrift findes på Det kgl. Bibliothek. Ny kgl. Saml. Fol. 1762.

Der var nok dem, der følte, at der her blev forsømt noget — I. N. H. Skrumsager fortæller i sine (utrykte) Erindringer om et Møde sidst i 60'erne, hvor han drøfter Tanken om en Organisation med Bunde Refslund d. æ. — men til at komme ud over det tilfældige Samarbejde mellem enkelte selvkårede Førere var der foreløbig ikke Kraft og Vilje. Da fik man i Efteråret 1869 gennem den Forstyrrelse, der voldtes ved en Artikel i Berliner-Bladet „Staatsbürger Zeitung“, et stærkt Indtryk af, hvor nødvendig en samlet Ledelse var, når vigtige politiske Afgørelser skulde træffes. Bemeldte Blad, som Regeringen lejlighedsvis brugte som Talerør for sine Ønsker, havde overfor østrigske Angreb mod den preussiske Regering, fordi den ikke lod foretage nogen Afstemning, hævdet, at der intet var at bebrejde Preussen — Afstemningen skulde Nordslesvigerne ordne på egen Hånd. Ideen blev grebet af Red. Pingel ved „Dybbølposten“, der stærkt tog til Orde for, at der skulde skrides til Handling. I Haderslev og Åbenrå var man forfærdet over dette „Nonsens“¹, og man vilde for enhver Pris standse Aktionen, men Befolkningen var imidlertid kommen i en sådan Bevægelse, at der måtte gøres noget for at skaffe Uroen en vis Udløsning. Man fik slået Afstemningsplanen ned og vedtog i Stedet — trods megen Ængstelse for Udfaldet — at indgive en Massepetition til Kong Vilhelm. Situationen viste med stor Tydelighed, hvor tilfældigt Forholdene kunde få Lov at udvikle sig i den „organisationsløse Tid“: En ret vild Idé udkastes, en enkelt Mand, der ingenlunde ellers var blandt de førende, tager Tanken op og påtvinger Offentligheden den, uden at Førerne har haft Lejlighed til at tage Stilling til den, og man nødes til en Demonstration, som for de fleste ledende står som mindre ønskelig². — Men man gjorde ved samme Lejlighed andre Erfaringer. Da Adresserne skulde underskrives, voldte Arbejdet med deres Fordeling og Indsamling et stort Besvær på Grund af de uordnede Forhold³, og man havde svært ved at få de nødvendige Penge til Dækning af Udgifterne ved Foretagender af den Art⁴. — Kort efter måtte man for en enkelt Indsamlings Skyld prøve at bygge en hel Organisation op. Krüger havde under sine Ophold i Berlin pådraget sig store Udgifter — Rigsdagsmedlemmer oppebar ikke Diæter — og den Byrde kunde Vælgerne ikke vedblivende lægge på ham. Der blev da sat et Indsamlingsarbejde i Gang i hans Valgkreds Jan. 1870 — „Bidragenes Størrelse skal være overladt til enhver Givers Skjøn“⁵. — Men var det ikke naturligt, om dette indgik i en større Sam-

¹ Fr. Fischer til Læge Gundel 17/9 69. (Kgl. Bibl.). ² Jfr. om disse Begivenheder: Mackeprang: Nordslesvig S. 49—51. ³ Worsåe S. 859. ⁴ Brev fra Jørgensen-Mommark til Møller L. Jacobsen, Brøns 12/18 1871. ⁵ Brev fra Godsforvalter Raunsøe til Møller L. Jacobsen, Brøns 27/1 70.

menhæng? Dertil kom nu, at der hos de mere nøgterne begyndte at vokse en Følelse frem af, at det måske kunde have lange Udsigter med Genforeningen. En langvarig national Kamp lod sig ikke føre uden fast Ledelse og en Organisations Støtte. De med kongerigske Forhold fortrolige kunde henvise til, hvad „Bondevennernes Selskab“ havde betydet for dette Partis Vækst og Sammenhold¹.

Dette er Baggrunden for det Forsøg på at skabe en nordslesvigsk Vælgerorganisation, der finder Sted i 1870. Desværre kan jeg ikke oplyse, fra hvem Initiativet til dette Arbejde er udgået. Worsåes Omtale af Sagen kunde måske tyde på, at Tanken er undfanget i den Fischerske Kreds i Åbenrå. I denne By samledes d. 29. Juni 1870 25 af Nordslesvigs førende Mænd til et Møde, hvor Beslutningen blev taget om at oprette en „Dansk Folke- og Vælgerforening for Nordslesvig“. Dens Formål er Fuldbyrdselsen af § 5, og den vil med alle lovlige Midler virke for, at „den nordslesvigske Befolknings sande Stemninger ved enhver Lejlighed får et så fyldigt Udtryk som muligt, i Særdeleshed ved forefaldende Rigsdags- og Landdagsvalg“². Et Udvalg bestående af de 2 Landdagsmænd (Krüger og Ahlmann) og de 3 Provinslanddagsmænd (P. Skau, C. Callsen, Hans Lassen) skulde udarbejde et Forslag til Love.

Da det måske kan være af Interesse at se, hvem der er Deltagere i denne Nordslesvigs uofficielle Repræsentation, skal jeg meddele Navnene på dem, der var til Stede i Åbenrå d. 29. Juni:

- Haderslev Amt: Købmand I. A. Detleffsen, Haderslev.
 Red. H. R. Hiort-Lorenzen, Haderslev.
 Gdr. H. A. Krüger, Bevtøft.
 Møller Wielandt, Gram.
 Gdr. P. Skau, Bukshave.
- Åbenrå Amt: Rådmand M. Bahnsen, Åbenrå.
 Dr. Grauer, Åbenrå.
 Bogtrykker N. Sørensen, Åbenrå.
 Tobaksfabrikant Junggreen, Åbenrå.
 Dr. Th. Dahl, Åbenrå.
 Teglværksejer C. Callsen, Posekjær.
 Gdr. P. H. Petersen, Hostrup.
 Kammerråd Schmidt, Kollund.
 P. Jespersen, Stollig.
 Gdr. I. Nielsen, Kassø.
 Propr. C. H. Møller, Skovgård.

¹ Worsåe S. 859. ² Dannevirke ³⁰/₆ 70.

- Sønderborg Amt: Red. I. C. Pingel, Sønderborg.
 Propr. N. Ahlmann, Werthemine.
 Gdr. Hans Lassen, Lysabild.
 Farver Jürgensen, Gråsten.
- Tønder Amt: Godsejer H. A. Knudsen, Trøjborg.
 Red. C. A. Willemoes, Møgeltønder.
 Urmager H. P. Rosenbom, Løgumkloster.
- Flensborg Amt: Boghandler Gustav Johannsen, Flensborg.
 Advokat Muus, Flensborg.

Man vil lægge Mærke til Åbenrå Amts meget fyldige Repræsentation, hvad der naturligt hænger sammen med, at Mødestedet er Åbenrå By — men man kan måske også heri se et Vidnesbyrd om, at det er i denne Del af Landet Interessen for Sagen er størst. Haderslev Vesteramt er kun repræsenteret gennem Møller Wielandt, Gram, og fra hele Vestkysten er der kun 3 Mand, hvad der godt nok svarer til den forholdsvise passive Holdning, Vesteregnet i det hele i de første År under Fremmedherredømmet indtog. Fra Egnen sydfor Afstemningsgrænsen er der ingen mødt.

Krigen standsede imidlertid Sagens videre Udvikling. Skuffelsen over dens Udfald og Myndighedernes hårde Fremfærd mod Befolkningen betog den Lysten til videregående Aktivitet, og det er først i Forsommeren 1871, at der igen røres ved Planen. Først bragte „Vestslesvigsk Tidende“ Sagen på Bane, og derefter omtalte også „Dannevirke“ Tanken i en Artikel, hvor det bl. a. hedder¹: „Det er en aldeles uafviselig Nødvendighed at hele den nordslesvigske Befolkning nu slutter sig sammen til en eneste tætsluttet Skare . . . og navnlig, at der søges tilveiebragt en nøjere og inderligere Forbindelse mellem de forskellige Egne . . .“ Af „Dannevirkes“ videre Omtale af Sagen mærker man øjensynlig Efterdønningen af Modsætninger, der før har været fremme: Tanken kan virkeliggøres på to Måder, enten kan man samle *alle* danske Nordslesvigere i en Forening, eller man kan danne en løsere Organisation, hvor det faste er en Slags Generalstab med Tillidsmænd ud over Landet. „Dnv.“ — d. v. s. Hiort-Lorenzen — foretrækker den sidste Ordning; en almindelig Vælgerforening vil på Grund af Foreningsrettens Bestemmelser blive hæmmet i sin fri Virksomhed og underkastet Øvrighedens Tilsyn på en sådan Måde, at Tilgangen til den vilde blive alvorlig begrænset; derfor måtte man foretrække, at „en inderlig Samvirken mellem de forskellige Dele af Nordslesvig m. H. t. alle fælles offentlige Interesser“ sker uden Offentlighedens direkte Indblanding.

¹ Dnv. 6/6 1871.

Først hen på Efteråret 1871 skred man til Handling. Man var igen bleven mindet om Nødvendigheden af et nøjere Samarbejde. I Foråret 1871 var der bleven nedsat en Kommission for at forberede Indførelse af Undervisning i Tysk i Kommuneskolerne. Meddelelsen herom havde i nogle Egne fremkaldt levende Protester, men i andre Egne synes man at have taget Sagen med Ro. I Aug. 71 kom Forordningen om Indførelse af 6 Timers ugenlig Undervisning i Tysk. Det var før ventet, og flere Steder kom bagefter med deres Protest. Det hele fik et ret planløst Forløb, og Ahlmann kunde i den Anledning skrive, at hvis der havde været en bedre Forbindelse mellem Befolkningen, vilde der være kommen en almindelig Protest¹.

Just i de Dage, da denne Artikel fremkom, besøgte Krüger og Hiort-Lorenzen Ahlmann og drøftede Organisationsplanen med ham²; man planlagde et Møde om Sagen, og flere Mænd gik i Lag med at udarbejde Forslag til Love, bl. a. Red. Pingel³ og Hans Lassen⁴. D. 31/10 indbød Ahlmann en Række Mænd til et privat Møde i Flensborg d. 9/11 hos Vinhandler Colding. Mødets Opgave var at drøfte forskellige Udkast til Statutter samt aftale det nærmere om at sætte Foreningen af 1870 i Virksomhed.

Lige inden Mødet skete der imidlertid noget, der fik Lederne til at ændre Kurs. D. 3/11 skriver Ahlmann til Hiort-Lorenzen: „Jeg har modtaget begge Deres Breve af 1/11. Jeg seer og indseer — efter B.'s Fremstilling — at vi ei kunne gå frem på den tilsigtede Måde, men jeg er enig med Dem i, at vi alligevel må afholde Mødet i Flensborg og der see, hvad vi kunne sætte i Stedet for det Påtænkte. Da De udtaler Ønsket om at see en Ytring af mig om dette Punkt, har jeg ei villet undlade at efterkomme det.“

Dette Brev — jeg har desværre ikke kunnet finde andre Oplysninger om denne Begivenhed — viser, at der umiddelbart før det Møde, hvor Vælgerforeningen skulde grundlægges, „gennem B.'s Fremstilling“ er bleven draget Ting frem, der gør, at Hiort-Lorenzen og Ahlmann allerede før Mødet opgiver den Plan, Mødet skulde virkeliggøre. Hvem er da den „B.“, hvis Indgriben kommer til at forhindre Vælgerforeningens Dannelse? Han er øjensynlig at søge i de indviede danske Kredse; indenfor disse er der da kun 2, hvis Navne begynder med B. — Rådmand Martin Bahnsen og Advokat C. H. Bekker, begge fra Åbenrå. Bahnsens kloge Råd blev tit søgt, men det er dog næppe ham, der er Tale om; det sandsynligste er, at B. er Advokat Bekker, der i disse År var ved at vinde sig sin Stilling som de danske Kredses juridiske Rådgiver. Man har

¹ Dannevirke 30/9 71. ² Brev fra Ahlmann til Hiort-Lorenzen 26/9 71. — Kgl. Bibl. ³ Brev fra Ahlmann til Hiort-Lorenzen 14/10. ⁴ Brev fra Ahlmann til Hiort Lorenzen 2/11 71.

været usikker på den ny Forenings retslige Stilling, og man har forinden det afgørende Møde villet have Klarhed — rigtignok på et noget sent Tidspunkt — og har bedt Bekker udtale sig. Han har så understreget de Betæneligheder, som Hiort-Lorenzen havde fremdraget i sin Artikel i „Dannevirke“ i Maj, på så afgørende en Måde, at Hiort-Lorenzen og Ahlmann svinger og den oprindelige Plan må erstattes af en anden. — Sagen kunde måske også hænge sådan sammen: Hiort-Lorenzen har været Modstander af Tanken om den almindelige Vælgerforening, han har ikke kunnet få de andre til at slippe Planen, men han har da henvendt sig til Bekker, som han vidste delte hans Synspunkter, og han kan tale med en sådan Vægt, at han får Ahlmann til at ændre Standpunkt.

Givet er det i alt Fald, at ved Mødet d. 9/11 71 i Flensborg blev Tanken om den almindelige Vælgerforening skrinlagt, og det blev Planen om den løsere Organisation, der sejrede. I Stedet for at bygge Organisationen op fra neden, valgte man at danne en øverste Ledelse, der så gennem et Tillidsmandssystem knyttede Forbindelse med de almindelige Vælgere. Man opnåede ved at følge den Vej at holde sig fri af Myndighedernes Kontrol. Nogen Meddelelse til Offentligheden om Mødet i Flensborg og dets Resultat fremkom da heller ikke. Det er fra private Breve, man må hente Oplysningerne om det Samarbejde, der nu fandt Form. Kollaborator Monrad beretter i et Brev til Regenburg¹ om Mødet: „Den tidligere omtalte høiere Sammenslutning af de ledende Kræfter har vi nu fået i en, som jeg tror, god Gang. Vi har i en større privat Forsamling af Mænd fra hele Landet valgt 7 Mand (de 3 Stænderdeputerede, Krüger, Ahlmann, Knudsen (Hedegård?) og G. Johannsen) til at foranledige udnævnt 3 for Haderslev Amt, 2 for Sønderborg, 1 for Åbenrå, 1 for Tønder og 1 for Flensborg Amt. Disse vælge sig en Spidse og sørge for den videre Organisation nedefter . . . Forslaget om Stiftelsen af en Forening med skrevne Love etc. blev vi snart enige om, var aldeles upraktisk. Vi bevæge os på den fuldstændige Lovligheds Område, men tale desuagtet naturligvis så lidt om Sagen som muligt.“

Af Breve fra de følgende År er det også muligt at få at vide, hvem der fik Sæde i det centrale Udvalg. Det var følgende:

Haderslev Amt:	Red. Hiort-Lorenzen. P. Skau, Bukshave. Godsforvalter Raunsøe, Gram.
Åbenrå Amt:	Tobaksfabr. Junggreen.
Flensborg Amt:	Gustav Johannsen.

¹ 27/11 71. R. A.

Tønder Amt: Godsejer H. Å. Knudsen, Trøjborg.
 Sønderborg Amt: Gdr. Hans Lassen.
 Nik. Ahlmann.

Sekretærarbejdet påhvilede Hiort-Lorenzen, Formandshvervet har, så vidt jeg kan se, været Ahlmann betroet.

Udbygningen nedefter fandt også Sted. I Anledning af en vigtig Afgørelse i Efteråret 1872 skulde der holdes et større Møde i Åbenrå, og Ahlmann skriver da til Hiort-Lorenzen, at til dette skal „alle de Mænd i de respektive Sogne, der er udsete til at virke som Ledere i hvert enkelt Sogn i vore påtrængende Anliggender, indvarsles.“¹

Udvalget havde sit første Møde i Flensborg allerede d. 15/12 71, og Dagsordenen her kan give et Indtryk af, hvilke Opgaver man agtede at arbejde med; der er 3 Punkter: Fremgangsmåden ved Valgene til Landdagen, Understøttelse til Red. Willemoes og Familie (W. var i Fængsel) og Modstand mod det tyske Sprog i Skolerne². Man overtog Indsamlingen til Krüger og fik den ind i et fastere Leje ved en Fordeling på de forskellige Sogne efter det ekstraordinære Plovtal (Skrave Sogn skulde udrede 10 Rdl. R. M.)³.

Som Dagsordenen viste, tog man også Stilling til de almindelige politiske Spørgsmål. Allerede ved Stiftelsesmødet 9/11 71 havde der foreligget en Sag af ret stor Betydning. Krüger ønskede at få en Forespørgsel frem i Rigsdagen vedrørende § 5, og der syntes i Efteråret 71 at være Mulighed for at få den fornødne Støtte til at få Sagen fremmet. Imidlertid var man i København betænkelig ved Sagen og søgte at holde ham tilbage⁴. Krüger ønskede nu at høre sine Landsmænds Mening, og de stillede sig bag ham i en Adresse, som Hiort-Lorenzen samme Dags Aften rejste til Berlin med. (Adressen findes blandt Krügers Papirer, og herfra får man Navnene på Deltagerne i Flensborg-Mødet at vide.) — Et andet vigtigt Spørgsmål optog i de følgende Måneder Sindene. Det var Stillingen til Landdagsvalgene. Krüger og Ahlmann havde i Efteråret 1870 nedlagt deres Mandater; i Okt. 1871 udskreves der nyt Valg, og Valgmændene genvalgte dem; de nægtede at tage mod Valg, og nye Valg udskreves i Nov. og Jan. med samme Resultat. Regeringen stod magtesløs overfor denne „Valgmandsstrejke“. Ikke des mindre var der i den danske Lejr nogen Kritik af denne passive Kampmåde, og det blev allerede efter den første Mandat-

¹ Brev 17/11 72. ² Ahlmanns Brev til Hiort-Lorenzen 28/11 71, Hiort-Lorenzen til Lydik Jacobsen 18/12 71. Ahlmann til H.-L. 28/12 71. ³ Trykt Skrivelse til Skrumsager Febr. 72.

⁴ Krieger: Dagbøger V, 207 (13/11 71).

nedlæggelse i 1871 ved et Møde på Als udtalt, at man burde vælge ny Deputerede (der dog heller ikke skulde aflægge Eden)¹, og Ahlmann var tilbøjelig til at give dem Ret. I Nov. opstillede man dog igen de gamle Kandidater. Men inden der skulde vælges næste Gang, var den ny Organisation dannet, og det blev naturligt den, der måtte tage Stilling til Spørgsmålet om Genopstilling eller ny Valg. På Als ventede man nu nye Mænd. Lige før Udvalgmødet d. 15/12 skrev Jørgensen-Mommark til Møller Jacobsen, Brøns: „Næstkommende Fredag skulle de 7 Vise [der var 8!] holde Møde i Flensborg for at enes om 2 Kandidater til Landdagsvalget i Stedet for Ahlmann og Krüger.“ Mødet gav dog ikke det Resultat. Men fra flere Sider ønskede man, at Valgmændene skulde indgive en Petition til Landdagen, der skulde rumme en Udtalelse om deres Tilslutning til deres Repræsentanter, en Protest mod de forhåndenværende Tilstande og en Bøn om, at Traktaten måtte blive holdt. Denne Adresse, som Krüger oprindeligt var imod, er gennemført med Organisationens Støtte. — Da Tyskerne i Efteråret 1872 truede med en større Adresse om § 5's Ophævelse, var der Planer om en dansk Massepetition, som skulde drøftes ved et større Møde, hvortil alle Sognetillidsmændene skulde indbydes².

Det organiserede Samarbejde er bleven fortsat de følgende År, men har øjensynlig haft Vanskeligheder at kæmpe med. Der var i disse Aar i 70'erne en almindelig Svækkelse i den danske Lejr. Ahlmanns Bortrejse i 1875 vakte adskillig Bitterhed, netop fordi Arbejderne var så få, at ingen kunde undværes. — Trægheden mærkedes på flere Punkter; bl. a. gik Indsamlingen til Krüger meget besværligt³. Jeg tænker mig, at det er Følelsen af, at en anden Organisationsform bedre kunde kalde på den enkeltes aktive Interesse, der har bevirket, at man i 1876 påny optog Tanken om Dannelsen af en egentlig Vælgerforening. Initiativet udgik denne Gang fra Haderslev, og det er øjensynlig Hiort-Lorenzen, der har været den drivende Kraft. Han har i Breve fra de foregående Måneder ret stærkt givet Udtryk for sin Følelse af Svagheden i den danske Lejr. D. 31/8 1876 udsendte han sammen med Bankdirektør Amorsen, Ritmester Düring, Fysikus Madvig og Bogtrykker Sabroe en Opfordring til en Række Mænd Nordslesvig over om at være Medindbydere til et Møde i Åbenrå for at få oprettet en „nordslesvigsk Forening“ „i Erkjendelse af, at vor lange Vente- og Prøvetid mere og mere nødvendiggør en nøjere Sammenslutning af alle sande Fædrelandsvenner i Nordslesvig“. — Et Udkast til Love medfulgte. De lyder således:

¹ Ahlmann til Krüger 26/11 71. Krüger til Ahlmann 14/1 72. ² Dannevirke 20/10 72, Ahlmann til Hiort-Lorenzen 17/11 72. ³ Brev fra Raunsøe til Hiort-Lorenzen 20/1 76.

VEDTÆGTER FOR DEN NORDSLESVIGSKE FORENING

§ 1.

Foreningens Formål er at fremme den nordslesvigske Befolkings Særinteresser.

§ 2.

Foreningens Bestyrelse består af 9 Medlemmer, som vælges for 5 År. Afgår i Mellemtiden et Bestyrelsesmedlem, supplerer Bestyrelsen sig selv. Bestyrelsen vælger af sin Midte en Formand, som skal have Bopæl i Haderslev, hvor Foreningens Domicil er.

§ 3.

Bestyrelsen vælger for hver af Kjøbstæderne Flensborg, Sønderborg, Åbenrå og Tønder samt Flækken Løgumkloster og for samtlige nordslesvigske Landdistrikter Kredsbestyrere, som stadfæstes af Generalforsamlingen.

§ 4.

Medlem af Foreningen kan enhver selvstændig Mand blive, når han melder sig hos Bestyrelsen gennem en Kredsbestyrer.

§ 5.

Til Bestridelsen af Foreningens Udgifter erlægges ethvert Medlem et årligt Bidrag af

§ 6.

Bestyrelsen repræsenterer Foreningen og varetager tilligemed Kredsbestyrerne Foreningens Anliggender.

§ 7.

Ordentlige Generalforsamlinger afholdes mindst een Gang årlig. Tidspunktet og Forsamlingsstedet bestemmer Bestyrelsen. Overordentlige Generalforsamlinger kunne sammenkaldes af Bestyrelsen eller på Forlangende af 25 Medlemmer.

Enkelte af disse Bestemmelser griber måske tilbage til Former, Samarbejdet før har haft. Det gælder således Bestemmelsen om de 9 Bestyrelsesmedlemmer, idet, såvidt jeg kan se, det centrale Udvalg er bleven udvidet med een Repræsentant til for Haderslev Vesteramt (Møller Jacobsen, Brøns)¹, og man tager Begrebet „Landdistrikter“ som noget fastslået.

Tanken slog an, for så vidt som 18 Mand foruden de 5 førnævnte medunderskrev Indbydelsen til Mødet i Åbenrå ⁶/₁₀ 1876. Ser man disse Navne igennem, er der det mærkelige, at Flensborg By og Amt slet ikke er repræsenteret, at Åbenrå By mangler Junggreen som Repræsentant, og at Tønder-Egnen slet ikke har nogen Medindbyder. Det er så meget mærkeligere, som Krüger i et Brev til Dr. Madvig ²/₉ har formanet Kredsen til at sørge for at give Planen så bred

¹ Brev fra Ahlmann til Hiort-Lorenzen ¹⁷/₁₁ 72.

en Basis som mulig¹. Men det hænger måske sammen med, — som det senere skulde vise sig — at der ingenlunde var Enighed om Betimeligheden af den ny Forenings Dannelse.

Det var i alt Fald ingen Tilfældighed, at Junggreen ikke var med blandt Indbyderne. I et Brev til Hiort-Lorenzen ²⁸/₉ 76 skriver han: „Som De veed, synes jeg ikke godt om selve Forslaget . . .“, men da der nu er udsendt Indbydelse til Mødet, vil han gøre opmærksom på, at det må anmeldes til Politiet, da der ellers kan befrygtes Sagsanlæg mod Deltagerne. „Men på den anden Side synes det mig umuligt at discutere et sådant Forslag i en tysk Politiebedsmands Nærværelse. Såvel de, der ere stemte for, som de, der ere stemte imod, må jo komme frem med deres Grunde. Det er uundgåeligt . . . at man kommer til at omtale Ting, som vore Modstandere helst ikke måtte vide. Det er jo just for at hjælpe på vort Partis svage Sider, at Forslaget fremsættes, og det er netop, fordi jeg troer, at vi i denne Henseende kun gjøre Ondt værre, at jeg ikke synes om det . . . Den eneste Udvej, jeg kan øjne, er, at jeg anmelder en Forsamling for Politimesteren til d. ⁶/₁₀, at vi på denne kun taler i Korthed om Forberedelserne til de forestående Valg, at vi så slutte Forsamlingen og spise til Middag og først ved Bordet tale om vort egentlige Emne. Jeg ser ingen anden Udvej.“

Hvorledes Abenrå-Mødet er forløbet, får man et ret nødtørftigt Begreb om gennem „Dannevirkes“ Referat Dagen efter. Det fortælles, at der har været mødt c. 100 Mand fra de forskellige Egne, og at der er blevet forhandlet i flere Timer. Junggreens Henstilling er ikke bleven taget til Følge. Politimester Krogh og en Politibetjent har overværet Mødet — hvad der gav Anledning til en lille ejendommelig Episode. Inden Mødet begyndte, forlangte Politimesteren det preussiske Flag hejst i Salen, fordi denne var dekoreret med Frederik 7's, Kristian 9's og Dronning Louises Buster. Da Dirigenten, Advokat Bekker, foreslog at fjerne de 3 Buster fra deres Plads, frafaldt Politimesteren sin Fordring. Mødets Resultat giver Bladet i følgende: „Uagtet Planen om Oprettelsen af en sådan større Forening ikke fandt udelt Bifald, idet det navnlig fra flere Sider blev fremhævet, at der ikke syntes at foreligge Nødvendighed derfor, var Stemningen dog overvejende for en større Forening . . . Da Meningerne om Foreningens Nødvendighed var så delte, blev man enig om ikke at gå videre på dette Møde, men at tage denne vigtige Sag under Overvejelse ved et nyt Møde, når Underhusvalgene var overstået.“²

Inden dette Møde kunde holdes, er der bleven arbejdet yderligere for at vinde Tilslutning til Planerne.

¹ Koncept i Krügers Arkiv. R. A. ² Dannevirke ⁷/₁₀ 76.

Sidst i Nov. var Hiort-Lorenzen på Rejse for at agitere for Tanken. Hos Laust Arnum i Bovlund var han samlet med en Del Mænd fra Nr. Rangstrup Herred for at drøfte „Foreningsplanen fra Åbenrå-Mødet“¹; først i Dec. havde han en lignende Sammenkomst med Mænd fra Hvidding Herred hos Møller Jacobsen i Brøns og i Gram hos Raunsøe med Folk fra Røddingegnen. Allevegne fandt han Stemningen „særdeles gunstig for Foreningen“. Han drøftede derefter Tanken om et nyt Møde i Åbenrå med de oprindelige Indbydere, men mødte Modstand. „De andre Herrer frygtede for, at Stemningen endnu ikke var tilstrækkelig forberedt, da der ikke vidstes at være gjort noget i de andre Amter, og da jeg til Dels måtte give dem Ret i, at vi må vogte os for at gjøre Fiasko endnu en Gang på et offentligt Møde i Åbenrå, så enedes vi om at opgive at få Foreningen færdig til Valgene, hvad der alligevel næppe vilde kunne lade sig fuldstændig gennemføre. Jeg påtog mig da at gjøre en Reise til Als og til Åbenrå Vesteramt for at undersøge Stemningen der. Efter Nytår tager nogle af Indbyderne med mig til Åbenrå for at tage Herrerne der under alvorlig Behandling — thi fra dem udgik egentlig den værste Modstand — og det konstituerende Møde tænkes så afholdt i Januar Måned. Vi ville da forhåbentlig få bedre Held med os end sidst.“²

Om et sådant nyt Møde foreligger der ingen Oplysninger, og man kan vel gå ud fra, at det ikke er bleven holdt. Man mærker da intet til Planen i den følgende Tid. Tankens ivrigste Talsmand, Red. Hiort-Lorenzen blev i Løbet af 1877 erklæret for dansk Undersåt og måtte rejse til Danmark, og der synes ikke at have været nogen til at tage Arven op efter ham. I den følgende Tid blev det nærmest Junggreen, der sørgede for, når Forholdene krævede det, at få sammenkaldt Lederne til Rådslagning. Men man vendte i de kommende År, hvor indre Modsætninger i så høj en Grad havde krævet et fastere Samarbejde, tilbage til den mere løse og tilfældige Samvirken, man havde haft før 1871. En hel ny Tanke om at lade Landdagsvalgmændene være en Slags nordslesvigsk Rigsdag, hvor de vigtigere Afgørelser skulde træffes, kom i Årene omkring 1880 til at spille en Rolle.

I 1879 efter at Meddelelsen om Ophævelsen af § 5 var kommen til Nordslesvig, indkaldte Junggreen og Gustav Johannsen et Møde i Haderslev, hvor det blev besluttet at lade Valgmændene underskrive en Protestadresse i denne Anledning. Krüger var mod denne Tanke — han vilde selv protestere og fandt dette tilstrækkeligt — og dette gav Anledning til, at Dele af Haderslev Vester-

¹ Brev fra Hiort-Lorenzen til Møller Jacobsen 22/11 76. ² Brev fra Hiort-Lorenzen til Møller Jacobsen 9/12 76.

amt slog fra, så at Planen kun med store Vanskeligheder lod sig gennemføre. Den aldrende Krüger havde her for første Gang mærket, at Tøjlerne var ved at glide ud af hans Hænder. Men dette var kun Indledningen til de senere hårde Kampe. Man stod i Sommeren 1879 overfor et nyt Landdagsvalg, og nu kom den Modsætning, der længe havde været mellem Krüger og Hans Lassen m. H. t. Edsaflæggelsen, åbent frem, idet Hans Lassen under de forandrede Forhold fandt, at Tiden nu var inde til at opgive den passive Politik, man hidtil havde fulgt, hvad Krüger ikke vilde. Den dyrebare Enighed var truet. Under disse Forhold indkaldte Junggreen og Madvig 30 Mand til et Møde i Åbenrå ^{31/8} og her kom det til skarpe Sammenstød bl. a. mellem P. Skau og Krüger. Man enedes tilsidst om at indanke Sagen for de nyvalgte Valgmænd; de skulde afgøre, om der skulde vælges 2 Edsaflæggere eller 2 Edsnægttere¹. — Denne Fremgangs-måde blev imidlertid denne Gang slået i Stykker, idet Vesterboerne erklærede, at de, hvad enten Valgmændenes Flertal bestemte det ene eller det andet, vedblivende vilde stemme på Krüger.

Dette Resultat var ret forstemmende, og på Junggreen virkede det en Tid sådan, at han ikke mere vilde sammenkalde til fælles Rådslagning. En Opfordring til at indkalde til et Møde om Hjemmeundervisningen afslog han således². Han har imidlertid i Eftersommeren tumlet med Tanker om en ny Organisation. I et Brev til Gustav Johannsen ^{7/8} 1880 skriver han, at der er noget, han gerne vil tale med ham om, og i den Anledning vil han opsøge ham i Flensborg Søndag 15. Aug. „Der er meget, vi kunde trænge til at tale om. Vi trænge til at gjøre større Anstrengelser end hidtil, hvis Sagen skal opretholdes, og der foresvævede mig en Idé om at samle og styrke alle de spredte Kræfter ved Oprettelsen af en Slags Nationalforening. Men nu kunne vi tale derom, når vi sees.“ — Det er denne Idé, der i Løbet af Efteråret under Samtaler med Gustav Johannsen og C. F. Monrad bliver til Tanken om Sprogforeningen.

Men denne Organisations Arbejde var begrænset til det danske Sprogs Bevarelse, og man kunde ikke gennem den få de politiske Spørgsmål afgjort, selv om den Tanke har været fremme, bl. a. i Skau'ernes Kreds, ved en Udvidelse af Sprogforeningens Område at få en fast politisk Ledelse³. — Man optog da påny Tanken om at lægge de politiske Afgørelser i Valgmændenes Hånd. Da Krügers Sygdom i 1881 gjorde Spørgsmålet om hans Efterfølger aktuelt, indbød Junggreen med Krügers Samtykke Valgmændene fra hele Nordslesvig til et Møde i Åbenrå for at træffe Afgørelsen. Det vil være almindelig kendt, hvor-

¹ Mackeprang S. 125 f. ² Brev til L. Jacobsen ^{20/8} 80. ³ Brev fra P. L. Skau (Mariegård) til Gustav Johannsen ^{26/11} 81.

ledes Vesterboerne nægtede at bøje sig for Flertallets Beslutning, og hvorledes dette videre efter Krügers Død kort efter spaltede den danske Befolkning i to hinanden bekæmpende Partier, der ved Rigsdagsvalget i 1. Kreds samledes om hver sin Kandidat. — Modsætningerne tilspidsedes yderligere, da Hans Lassen i Vinteren 1882 aflagde Landdagseden, mens Krügers Eftermand i 1. Kreds A. D. Hørlyck fremdeles nægtede den. Stærke Kræfter arbejdede dog på at få Enighed om fælles Optræden bragt tilveje, og man søgte da påny at lade Valgmændene afgøre Sagen. Hans Lassen og Hørlyck udsendte i Sept. en Skrivelse¹ til samtlige — nyvalgte — Valgmænd om at stemme enten for Edsaflæggelse eller for Edsnægtelse, og den af de to Kandidater, Afgørelsen gik imod, forpligtede sig til at trække sig tilbage. Men da Valgmændene i 4. Kreds — med H. A. Knudsen og Fr. Høyberg i Spidsen — nægtede at være med til denne Fremgangsmåde, erklærede Hans Lassen, at han ikke følte sig bunden af Aftalen². Samtidigt havde der været Planer af videregående Art gående ud på „at vælge Valgmænd med det Formål for Øje at lægge Ledelsen af alt, hvad der vedrørte vort politiske og nationale Liv i deres Hånd“. Sagen blev dog stillet i Bero, „vel nærmest af den Grund, at man — og vist med Rette — frygtede for, at den vilde være vanskelig at udføre, og tvivlede om, hvorvidt det var lovmedholdeligt at give Valgmændene et sligt Program“³. Nogen praktisk Organisationsform vilde en sådan Valgmandsledelse heller ikke byde; alene Valgmændenes store Antal vilde gøre det vanskelig at forene alle om en samlet Optræden. — At det ikke lykkedes at hidføre Enighed m. H. t. Landdagsvalget, nødte foreløbig til Skrinlæggelse af alle Tanker om nøjere ordnet Samarbejde.

Hist og her kunde der under Stridens Hede i de følgende År dukke Organisationsplaner op⁴, men det var dog først, da de indre Modsætninger løjede af, at man havde Mod på at tage fat igen. — I Febr. 1887 henvendte Red. Mathiesen i Haderslev sig til Skrumsager i Anledning af det forestående Rigsdagsvalg og spurgte, om der i 1. Kreds blev foretaget, hvad der skulde, for at få alle danske Vælgere til Valgurnerne. Selv mente han, at Spørgsmålet måtte besvares med et absolut Nej. „Jeg har ikke kunnet finde nogen anden Grund dertil end den, at vi i Virkeligheden mangler en fast politisk Ledelse, Organisation, eller hvad man nu vil kalde det. Vilde det være umuligt at få en slig Ledelse dannet, og vilde den ikke kunne komme os til Nytte ved mange Lejligheder og da først og fremmest ved Valg.“ At vende tilbage til den gamle Tanke om Valgmændenes Le-

¹ 24/9 82. ² Hans Lassen til Hørlyck 18/10 82 (Hørlycks Papirer). ³ Brev fra M. C. Mathiesen til Skrumsager 8/2 1887. ⁴ Således har Møller Jacobsen, Brøns, i Efteråret 84 ført Tanken frem — Breve fra S. Amorsen og Red. Bjørnshauge til ham 4/11 og 14/11 84.

delse finder han upraktisk. „Derimod vilde jeg finde det ubetinget heldigt, om et mindre Antal, f. Eks. 10 eller 20 Mænd fra forskellige Egne af Kredsen (Haderslev) forenede sig om at tage Ledelsen i deres Hånd.“ De vilde så hver få 5—10 Valgdistrikter under sig, hvor de ved personlige Forbindelser skulde sørge for, at Agitationsarbejdet blev gjort¹.

Før Rigsdagsvalget denne Gang (²¹/₂ 87) kunde Tanken ikke udføres, men midt i Marts holdtes der et Møde i Kolding om Sagen². Om Resultatet af dette har jeg ingen andre Oplysninger, end at P. Skau og Dr. Madvig, da Vælgerforeningstanken kommer frem i Foråret 1888, er mod den og finder, „at vi lige så godt kan arbejde efter den Ordning, der vedtoges i Kolding“³.

Vælgerforeningens nærmeste Forhistorie skal ikke her skrives. Når Organisationstanken nu kunde sejre, var det både fordi Sagen denne Gang blev grebet an med ung og frisk Energi, og fordi Splidens og Opløsningens År endelig hos en stejl og stridig Befolkning havde skabt den Vilje til at følges i „Tugt og Takt“, som var nødvendig til at bære et ordnet Samarbejde oppe.

¹ Mathiesen til Skrumsager ⁸/₂ 87. ² Mathiesen til Skrumsager ¹⁰/₃ 87. A. D. Hørlyck til Skrumsager ²²/₃ 87. ³ P. Skau til Skrumsager ²⁸/₄ 88.
